

Справжньою подією для людства став винахід календаря. У безкінечній зміні дня і ночі, зими й літа люди зуміли виділити цілком точні відрізки часу — місяці, що охоплюють кругообіг перетворень у природі. Було встановлено, що від одного «відродження» вузького серпа Місяця до наступного проходить близько 29,5 діб. Так була відкрита друга (після доби) природна міра часу — місяць. Вважалося, що кожний місяць починався в день народження бога Місяця — першою появою серпа. Давні римляни перші числа всіх місяців іменували «календами». Звідси і походить слово «календар».

Календар — це система обчислення часу, що враховує послідовну періодичність явищ природи. З історією становлення календаря тісно пов'язане виникнення назв місяців. Вивчення становлення і функціонування назв місяців в українській мові привертає увагу вчених (*Кравчук Р. В.* Українські назви місяців; *Кочерган М. П.* З історії українських назв місяців). Науці відомі різні системи назв місяців, що використовувалися в країнах Європи, в тому числі і в давньоруській державі. Однією з найдавніших була, очевидно, система назв місяців за числовими знаками: *perwnik* (перший), *druinik* (другий), *tretnik* (третій). Ці назви місяців були витіснені латинськими найменуваннями: *ianuarius*, *februarius*, *martius*, *aprilis*, *maius*, *iunius*, *iulius*, *augustus*, *september*, *october*, *november*, *december*. Ці найменування встановлюються за різними семантичними і граматичними принципами: вони не мають єдиного морфологічного оформлення — одностипних оформлень закінчень (порівн. *martius* — *october*). Етимології цих назв також різнопланові: в одних випадках назви походять від числових індексів місяців у календарі (*october* — восьмий місяць за давніми календарями, і тому назва походить від числівника *octo* — вісім; назва *november* пов'язана з числівником *novem* — дев'ять; від числівника *decem*, тобто десять, походить назва *december*), в інших — етимологія назв пов'язується з іншими принципами називання. Так, латинська назва колишнього третього місяця — *maius* походить від імені давньоримської богині природи Майї, яка нібито сприяла розвитку рослинності на Землі; на знак увічнення пам'яті імператора Гая Октавія, якого римляни іменували Августом, тобто священним, здатним возвеличувати, підносити (від слова «*augere*» — збагачувати) назвали місяць *augustus*.

Давньоруські пам'ятки засвідчують змінені латинські назви: без сумніву вони були запозичені через посередництво старослов'янської мови: *феврарь*, *марътъ*, *априль*, *маи*, *июнь* — *июнии*, *июль* — *июли*, *августъ*, *сентябрь*, *октябрь*, *ноябрь*, *декабрь*. Наприклад: Мца аугоуста па стымъ Маковеомъ. Остр. ев. 283 (Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка, с. 6). Дана грамота... декабрия въ 8 день. Жал. гр. Сузд. в. к. Бор. Конст. Ср. Мон. 1393 г. (с. 651). Давньоруські найменування місяців успадковані російською літературною мовою: *январь*, *февраль*, *март*, *апрель*, *май*, *июнь*, *июль*, *август*, *сентябрь*, *октябрь*, *ноябрь*, *декабрь*. Зрозуміло, давньоруські форми назв зазнали відповідних змін, здебільшого фонетичних, що зрідка порушуються впливом аналогій. В більшості випадків утворення сучасних російських назв пов'язане з редукованими: в результаті занепаду слабкого (ъ) і вокалізації сильного (ѣ) утворюється назва третього місяця: др. *марътъ*—*марот*; вживається форма *рт*, що є аналогічною до форм непрямих відмінків (*марта*, *в марте* тощо). Фонетичним шляхом, тобто внаслідок занепаду редукованих, утворилася назва *август*: др. *августъ* — рос. *август*. Назва місяця *май* витворилася таким же шляхом; др. *маи* (фонетично *мајъ*) — *мај* (графічно *май*). Внаслідок занепаду редукованого (ъ) в слабкій позиції (абсолютний кінець слова) та переходу носового е в чистий голосний а утворилася сучасна назва *декабрь*: др. *декабрь* — декабр — *декабрь*" (графічно *декабрь*). Подібно утворилася назва одинадцятого місяця *ноябрь*: *ноябрь* — *ноябрь* — *ноябрь*" (графічно *ноябрь*). В результаті занепаду слабкого редукованого (ъ) в кінці слова утворюються назви *октябрь*, *сентябрь*.

Сучасна форма *февраль* розвинулась із форми *феврарь* в результаті розуподібнення двох однакових звуків *р* (зміни одного із них плавним звуком *л*). Назва четвертого місяця до

XV ст. звучала в давньоруській мові як *априль*. В процесі пізнішого освоєння назви відбулися такі зміни: перед м'яким л голосний *и* (фонетично *і*) змінився в *е* (с. 27): *априль* → *април* *апрел* → *апрел*" (графічно *апрель*).

В результаті скорочення закінчення слів др. *июль*, *июнь* утворилися сучасні російські назви *июн*", *июл*" (графічно *июнь*, *июль*). У давньоруській мові для назви першого місяця року існував своєрідний відповідний *генуар*". Пізніше відбулася заміна протетичного приставного г звуком *ј*, а сполучення *је* на початку слова за спільнослов'янським зразком перейшло в *ја* *генуарь*— *јенвар*—*јанвар*" (пор. подібну зміну *юмор*<*гумор*). Таким чином, сучасна російська літературна мова використовує систему назв місяців, що є прямим успадкуванням давньоруських найменувань.

На відміну від російської мови в українській літературній мові довгий час не було єдиної системи найменувань місяців; використовувалися старі назви паралельно з новими, а в книжній мові XIV—XV ст. перевагу ще надавали назвам давнім.

Лише наприкінці XVI ст. почала активно формуватися сучасна система назв місяців: *січень*, *лютий*, *березень*, *квітень*, *травень*, *червень*, *липень*, *серпень*, *вересень*, *жовтень*, *листопад*, *грудень*. Українські назви місяців мають досить прозоре значення і чітке мотивування: всі вони пов'язані з певними явищами природи

Назва місяця *січень* бере свій початок у праслов'янській мові, коли наші предки мали справу з вирубуванням (просічуванням, висічуванням) лісів. Січення (просіка, вирубка) проводилися найбільше в ту пору, що припадала приблизно на місяць січень. Імовірно, що слово *січень* етимологічно пов'язане з поняттям *сильний* (*сікучий*) мороз. Підтвердженням цього є й давнє прислів'я: «Січень січе, лютий студить, і лиш березень голубить». Ось ще один відомий вислів про пекучий мороз: Скипень — кипучий мороз, аж кипить, аж скипається біле молоко снігу в білому задубілому казані зими.. (Іван Драч). Можливо, за аналогією до *скипень* і викристалізувалась у сучасній українській літературній мові назва *січень* (від *сікти* — *сікучий* мороз).

Лютий — завершує повновладдя зими. Сучасна українська назва *лютий* відповідає своїм значенням спільнослов'янським назвам морозів у цей місяць: сердитих і тріскучих, уїдливих і жорстоких, лютих. Оскільки лексема *лютий* як назва місяця не виявлена в давньоруських пам'ятках, можна припускати, що вона походить з староукраїнської мови (М. Кочерган). Протягом тривалого часу *лютий* мав форму *лютень*, яка навіть у словниках XIX — початку XX ст. фіксується першою паралельно з назвою *лютий*. *Лютий* — єдина назва прикметникової форми поміж усіх сучасних українських найменувань місяців.

Березень — період виточування й заготівлі цілющого напою — березового соку. У давньоруській мові для назви цього місяця існувала ще назва *березозол* (*березозел*, *березозіл*). Українська мова успадкувала орфографічний відповідник *березоль* чи *березіль*. Дослідники по-різному тлумачать етимологію цих назв: деякі вважають, що ця назва виникла у пору спалювання беріз для розчистки площ під оранку (Р. В. Кравчук), інші пояснюють мотивацію назви явищем природи, що мало, очевидно, в житті народу велике значення: йдеться про початок природного явища — розвивання беріз (В. Зленко, М. Кочерган). Народне розуміння цього факту чітко занотував Анатоль Свидницький: «А в марці завсігди вже береза зелена, — тим-то його й прозвали березозоль». Словники української мови XIX — початку XX ст. свідчать різні форми: Б. Грінченко до свого словника ввів слово *березіль* як основне реєстрове, бо в українській мові цього періоду місяценазва *березіль* була уживанішою за *березінь*; Є. Желехівський і С. Недільський як основну назву подають *березень*. За аналогією до назв *січень*, *квітень* витворилася назва *березень*, яка входить в українську систему назв місяців як основна.

Назва *квітень* етимологічно пов'язується з настанням весни як пори розквіту рослин: «Що миліш, як *квітень* віє? Він старому смерть несе, Вся природа молодіє, оживає зразу все» (П. Грабовський). *Квітнем* іменується він з XVI ст. Назва мала ще фонетичний дублет — *цвітень* (від *цвісти*) з початковим сполученням *цв*, що є історичним відповідником *кв*. Б. Грінченко вніс до словника обидва найменування: *квітень* і *цвітень*.

Сучасна українська назва *травень* якнайтісніше зв'язана з весняною порою буйного росту трав (цим вона і мотивується). В лексикографічних джерелах до 40-х років ХХ ст. поряд із словом *травень* як рівнозначне реєструється *май* (див. згаданий словник Є. Желехівського і С. Недільського).

По-різному пояснюється етимологія *червня*. Деякі дослідники вказують на зв'язок назви з явищем природи: у червні з'являється багато черв'яків, які дають життя кошенілі — видові комах з родини червців. Отже, сучасне українське літературне місяцеймення *червень* (народна назва червцевих комах кошенілі): «Червень, червець; в тім місяцю добувають червець для крашення вовни на виробі ткацькі» (Я. Головацький). Іншої думки щодо етимології слова *червень* дотримується М. Кочерган, вказуючи, що *червень* — це «місяць червів, червивий місяць», отже, в основі назви лежить не лексема *червець*, а *черв* — загальне слово на означення усіх черв'яків.

Час цвітіння липи має пряме відношення й до сучасної назви *липня*. Поряд із цією назвою в українській мові широко використовувалася форма-дублет *липець*. В результаті уподібнення до морфологічного оформлення назв інших місяців (*січень, березень, квітень*) лексема *липень* на початку ХХ ст. послідовно засвідчується не лише в усній мові, а й у різних календарях, і згодом як офіційна українська назва місяця.

Серпень — останній місяць літа. Назва місяця пов'язувалась у давнину з періодом жнив і походить безпосередньо від назви ручного знаряддя для збирання хлібів — серп. «Серпень з вереснем стискають один одному правиці...» — читаємо у М. Рильського. Саме на перший місяць осені припадає цвітіння приземкуватого кущуватого вересу. Сучасне українське літературне найменування *вересень*, безперечно, утворене від народної назви цієї вічнозеленої рослини.

Сучасна назва місяця *жовтень* пов'язана з кольором листу на більшості дерев у цю пору. В кінці другої половини ХІХ ст. форма *жовтень* остаточно закріпилася в українській мові.

Сучасна назва місяця *листопад* походженням завдячує осінньому опаданню листу. У словниках української мови кінця ХІХ — початку ХХ ст. фіксуються такі форми місяця: *листопад* і *падолист* (Б. Грінченко), *листопадень* (Є. Желехівський і С. Недільський). В українській мові внаслідок тенденції до скорочення слова утворилася назва *листопад* (скорочення одного складу).

Назва *грудень* офіційним українським найменуванням останнього місяця року стала тільки після Великого Жовтня, коли вже усталилися літературні назви місяців.

Б. Грінченко фіксує давнє вживання слова *грудень* на позначення місяця, що його ми тепер іменуємо листопадом. Свою думку він підтверджує прикладом з «Повести временных лет»: «Тоді місяць грудень рікся ноябрь». Це ще одна яскрава ілюстрація несталості місяцевих найменувань у минулому.

У сучасній білоруській літературній мові існує така система найменувань місяців: *студзень, люты, саковік, красавік, май, червень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістопад, снежань*. Ці назви мають семантичну подібність з найменуваннями місяців в українській літературній мові.

Крім офіційних назв місяців існували й інші, а деякі з них існують навіть і зараз. Так, у слов'янських мовах *січень* іменується ще й *просинець* від просині — частини чистого неба в міжмар'ї. У говірках південно-західного наріччя фіксують і досі назву *просинець* як назву січня. Березень у західних діалектах іменується *соковик* і *сочень*, у багатьох лексикографічних зібраннях, в усній народній творчості, творах українських письменників М. Коцюбинського, В. Самійленка, І. Франка та інших натрапляємо на назву *март*. Це пояснюється тим, що латинське *martius* у старослов'янській мові звучало як *март*. У галицьких і закарпатських говірках вживаються також варіанти цієї давньої назви: *марот* (фонетичний відповідник др. *марътъ*), *марець*, *марчак*, *марчик*. У давніх прислів'ях: Сухий *марець*, мокрий май — жито буде, як той гай; Хто в *марті* сіяти не починає, той про своє добро забуває; Не той молодчак, що змерз у *марчак*. Ці й подібні назви березня фіксуються у говірках західного наріччя і в наш час.

Має свої синоніми назва місяця *квітень*. У багатьох говірках на території західних

областей України, як говорилося вище, вживають назву *цвітень*. Назва *травень* нерідко заступається давнішою — *май*. Це слово у нашій лексиці здавна означає зелень, бо май за народним розумінням — час розкішного розвою природи. Таку ж назву зустрічаємо і в давніх приказках: Прийде *май* — у землю дбай; Як на дощ багатий *май* — щедрий буде урожай; *Май* холодний — рік хліборобний. Трапляється вона і в сучасних творах української радянської літератури: *Зелен маю, доручаю пісню цю, що складаю для свого ясного краю, одному тобі»* (М. Рильський).

Червень на території Слобідської України називають *ярій* (від *яріти* — *палати*). Поширеною на заході України є назва *гедзань* (фонетично *гé*), що утворена від слова *гедзь* (назва великої мухи, що виявляє особливу активність у червні). До діалектних найменувань місяця належать назви *бидзень* і *кедзень*.

Липень в усномовному вжитку мав ще назву *спекотень* (від слова *спека*), а також — як відгомін різних господарських робіт або занять у цей період — *сінокос*, *косень* на Закарпатті, *білень* у мові гуцулів. Релігійна назва липня *єлевий*, *ильовець*, *илевей* (західноукраїнські говірки) та *іллівець*, *ільовик* (діалекти Слобожанщини). Ці назви були пов'язані з релігійним святом пророка Іллі.

Серпень у говірках південно-західного наріччя іменувався як *копень* (від *копа*). В цей час природа щедра — «густа» — на фрукти і овочі. Тому серед українських назв є *густир*. Західноукраїнські календарі другої половини XIX ст. подають ще такі назви для серпня: *кивотень*, *кивень*, *кивач*, очевидно, від *кивати*.

На Слобожанщині збереглася на означення серпня назва *главножнив*. Найменування *спасівець* дано серпню на честь християнського свята.

Вересень має й двослівне ймення — «бабське літо». Таку назву місяць дістав у зв'язку з домашньою роботою жінок, основною колись для цього періоду: обробка конопель, вибілювання полотна тощо. *Вересень* — сезон сівби озимих. На цьому ґрунті сформувалася в усній українській мові назва *сівень*. У вересні прощається з рідним краєм більшість птахів. Через це вересень по-стародавньому називають *довирій*, *довирійник*. Богослови називали цей місяць *богородинець* (від *богородиця*) або *здвиженець* (від *здвиження*), але ці назви не прищепилися в народі.

Місяць *жовтень* відомий також як *паздерик*. Утворена ця назва від спільнослов'янського слова *паздер*, яким називали кострицю від конопель. У жовтня були найменування *покровець*, *покровенко*. Але ці назви з релігійною мотивацією не закріпились.

Українська усна і писемна мова знає кілька варіантів назви місяця *листопад*: *листогуб*, *листогубець*, *листорій*, *листорівень*, *листорус*, *листорьот*, *листокидень*.

Говірки іменують грудень *трусим*. Породили таку назву асоціації з першим снігом, першою сніговою порошею. Грудневе задошів'я викликало іменування грудня *мочарець*. Коли ж грудневий густий дощосій довго-довго звисає з неба, то грудень іменують не інакше як *мжичик*, *мрякач*, *мжичник*. Грудень називали ще *просимець*. Проте ці назви не ввійшли в єдину систему назв української літературної мови.

Отже, у східних слов'ян, як і в інших слов'янських народів, існували різні системи найменувань місяців, що базувалися на латинських найменуваннях (давньоруські форми назв, система назв місяців у російській та в староукраїнській літературній мові).

Оскільки назви-латинізми у давньоруській державі не відповідали вимогам системності одного семантичного рівня, вони зазнали змін: утворилася дещо відмінна система назв місяців давньоруської мови (*марѣть*, *маи*, *ноѣбрь*). Ці давньоруські найменування місяців, успадковані російською літературною мовою, звичайно, з відповідними змінами, наявні в усномовному вжитку, в діалектах української мови.

Етимологічно назви місяців української літературної мови пов'язані з певними явищами природи.

В українській літературній мові довгий час не існувало єдиної системи назв місяців: використовувалися старі назви паралельно з новими. Сучасна система утворена не раніше XVI ст.